

Zkušenosti s péčí Pedagogicko-psychologické poradny Vyškov o oběti šikanování a agresory

(MARTINA POSPÍŠILOVÁ)

Klíčová slova

Výzkum, šikana, oběť, agresor, dotazník, individuální terapie, skupinový program, diagnostika, intervence.

Anotace

Cílem příspěvku je seznámit čtenáře se základními výsledky výzkumu šikany na základních a středních školách v okrese Vyškov a se službami pedagogicko-psychologické poradny určené dětem v pozici oběti, omegy (okrajový člen skupiny) či agresora. Poradna nabízí dětem v těchto rizikových sociálních pozicích (se souhlasem jejich zákonných zástupců) individuální terapii a skupinový program. Jejich rodičům pak možnost účasti na rodičovské skupině. Jednou z dalších služeb poradny je diagnostika třídních kolektivů a realizace následného intervenčního programu.

Pedagogicko-psychologická poradna (dále PPP) je zařízením výchovného poradenství pro děti a mládež ve věku od 3 do 19 let v působnosti resortu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Odborní pracovníci poradny poskytují klientům psychologickou, speciálněpedagogickou a sociálněpedagogickou (diagnostickou, terapeutickou a psychokorektivní) péči, odborné konzultace a poradenství. Mimo jiné nabízejí rodičům, učitelům a dalším zájemcům pomoc při řešení výchovných potíží. Dále se podílejí na prevenci negativního chování, realizují programy primární prevence, pracují s rizikovými jedinci či skupinami, poskytují metodickou pomoc výchovným poradcům, školním metodikům prevence a učitelům všech typů škol a školských zařízení.

Z důvodu stále častěji se vyskytujících případů šikany ve školách jsem se rozhodla realizovat v roce 1998 výzkum zaměřený na tento fenomén, a to nejprve na základních (ZŠ) a v roce 2000 na středních školách (SŠ). Výzkumu na ZŠ se účastnilo 223 žáků (108 chlapců a 115 dívek) ze 6. tříd deseti náhodně vybraných městských i venkovských základních škol okresu Vyškov. V rámci výzkumu jsem použila tři druhy dotazníků (depistážní dotazník, peer-nomination dotazník a dotazník na zjišťování poruch chování)^[1] a metodu pozorování. Třídní učitelé byli seznámeni s výsledky a upozorněni na to, že informace týkající se zjištěných sociálních pozic žáků ve třídě jsou důvěrné. Následně byl pedagogům nabídnut program pro práci s problémovými třídami.

Při výzkumu na středních školách jsem použila metodu depistážního dotazníku u souboru 424 respondentů (204 chlapců a 220 dívek) z II. ročníků. V rámci obou výzkumů jsem zpracovala pouze výsledky týkající se jedinců v pozici oběti. Identifikováno bylo na ZŠ 61 obětí (31 chlapců a 30 dívek), tj. 27 % z celkového počtu, na SŠ se jednalo o 39 obětí (17 chlapců a 22 dívek), tj. 9 %. Vzhledem k omezenému rozsahu příspěvku se nyní budu ve stručnosti věnovat pouze některým výsledkům výzkumu.

Nejčastější formou šikanování na ZŠ i SŠ byla forma verbální a psychická (posměch, nadávky, pomluvy). Nejrizikovějším místem pro výskyt šikany se v případě výše uvedeného výzkumného souboru stala u obou věkových kategorií školní třída. Častější výskyt byl předpokládán v šatnách, na WC či v jiných skrytých zákoutích školy, alespoň v případech chlapecké šikany. Vzhledem k převaze verbálních a psychických forem šikany nad fyzickými se právě prostředí školní třídy stává pro potenciální oběti nejvíce ohrožujícím.

Další položka ukázala, ke kterým osobám mají oběti největší důvěru. Respondenti základních škol se bez ohledu na pohlaví svěřovali nejčastěji rodičům, na druhém místě pak kamarádům. Mládež na SŠ se nejvíce svěřovala kamarádům, na druhém místě nikomu a na třetím rodičům. V období dospívání se mládež postupně odpoutává od rodiny a právě vrstevníci začínají sehrávat v životě každého dospívajícího významnou úlohu. Mnohem menší počet voleb byl zaznamenán u pedagogů. Na základě této skutečnosti lze předpokládat negativní zkušenosti respondentů vyskytujících se v pozici oběti například s odmítnutím pomoci ze strany učitele, či pokáráním za to, že žaluje. Dalším důvodem může být strach ze zveřejnění informace ze strany pedagoga před třídou a následné označení dotyčného jedince skupinou vrstevníků za „bonzáka“.

Důvody, pro něž je dítě ze strany ostatních napadáno, mohou být rozmanité. Jedním z nich může být i školní prospěch. Na základě výsledků výzkumu byli nejčastěji napadáni průměrní žáci. Objevili se zde ale také „jedničkáři“ či dvojkaři“. Ti mohou být třídou označováni za „šplhouny či šprty“. Za „hloupé“ mohou být naopak svými spolužáky označeny děti, které mají na vysvědčení „dostatečné“ a které se právě z tohoto důvodu stávají terčem posměchu.

Z dalších výsledků vyplynulo, že někteří jedinci v pozici oběti také někdy šikanovali. V tomto případě se může

jednat o kombinovanou pozici (oběť-agresor). To znamená, že zatímco ve školní třídě sehrává žák roli oběti, v jiné vrstevnické skupině si svůj pocit méněcennosti kompenzuje ubližováním druhým, a ocitá se tak v roli agresora. Může však jít i o pozici oběti v minulosti a agresora v přítomnosti, nebo naopak.

Oběti prokázaly ve většině případů prosociální chování, jež je součástí emoční inteligence. Ve většině případů uvádějí, že se zastaly jiného spolužáka, jemuž bylo ubližováno. Díky empatii zřejmě dokáží snadněji pochopit negativní emoce, jež jedinci v této pozici zažívají. I oběti samotných se ve třídě ve většině případů někdo zastal. Otázkou zůstává, zda se jednalo o účinnou pomoc. Z této skutečnosti usuzujeme, že oběti nejsou v kolektivu zcela izolované, většina z nich totiž uvádí, že má ve třídě dobrého kamaráda. Může však jít o jedince ve stejné, nebo podobné sociální pozici (například pozice omegy) jako oběť. Většina z nich byla svědkem tzv. ataků směřovaných i na jiného spolužáka.

V další položce podávali respondenti návrhy na řešení problematiky šikanování. Učitelé tak měli možnost zamyslet se nad připomínkami žáků a také sami nad sebou. Vždyt podle mládeže je šikana problém, kterému se někteří pedagogové raději vyhýbají, než aby jej řešili. Návrhy respondentů představují pro pedagogy určitou výzvu směřující především ke zlepšení vztahů k nim a znovuzískání důvěry, kterou někteří učitelé jako reprezentanti světa dospělých autorit u svých žáků ztratili. V dalších návrzích žáci zdůrazňovali například nutnost zlepšit vztahy také mezi rodiči a dětmi, oznamovat případy šikany a trestat agresory.

Výsledky byly anonymně zveřejněny na webových stránkách poradny a prezentovány na setkáních školních a okresních metodiků prevence. Jedním z cílů výzkumu bylo, aby si i na středních školách uvědomili, že problém šikany existuje, a to nejen na učilištích, vojně nebo ve výchovných ústavech, ale i na takových typech škol, jako jsou například gymnázia. Některé školy si totiž vůbec žádné problémy v souvislosti se sociálněpatologickými jevy nepřipouštějí. A to je velká chyba, neboť z toho vyplývá pasivita, která neumožňuje o problému hovořit, natož ho řešit.

Pedagogům problémových tříd byla nabídnuta metodická pomoc při práci se třídou zaměřená především na práci se vztahy, rodičům dětí v rizikových sociálních pozicích pak možnost individuální terapie, nebo skupinového programu v PPP. Výstupem první části výzkumu bylo vypracování minimálního preventivního programu zaměřeného na redukci šikany ve školách. Druhá část pak nabídla srovnání výsledků výskytu šikany na základních a středních školách. Cílem další části výzkumu, na níž v současné době pracuji, je zmapování rozdílů mezi jedinci v různých sociálních pozicích.

Z metod ve výzkumu použitých jsem vybrala dotazník, který lze uplatnit v oblasti pedagogické diagnostiky.

Peer-nomination dotazník

Pro identifikaci agresorů a obětí, ale také role hvězd, pomahačů, vůdce a okrajových členů skupiny (tzv. omeg) byla použita modifikace dotazníku na zjišťování rolí ve skupině (peer-nomination dotazník původně vyvinutý G. V. Caprarou a jeho týmem z Univerzity „La Sapineza“ v Římě). Pro účely výzkumu jej pro Pedagogicko-psychologickou poradnu Vyškov modifikoval doc. Ivo Čermák.

Při aplikaci dotazníku byly děti vyzvány, aby ke každé otázce přiřadily tři spolužáky, kteří svými projevy nejvíce odpovídali chování obsaženému v otázce. Dotazník obsahoval 15 položek a týkal se zjištění sociálních pozic žáků v náhodně vybraných skupinách. Podle následujícího klíče lze určit jednotlivé sociální pozice.

Otázky upozorňující na potenciálního **agresora** byly následující

Kteří tři tvoji spolužáci často trápí jiné děti?

Kteří tři tvoji spolužáci často bijí jiné děti?

Kteří tři tvoji spolužáci často urážejí jiné děti?

Položky poukazující na potenciální **oběti**

Kteří tři tvoji spolužáci se neumí bránit, když jsou napadeni?

Kteří tři tvoji spolužáci jsou často smutní (nešťastní, ustrašení)?

Kterým třem tvým spolužákům se druzí nejčastěji posmívají?

Otázky zaměřené na identifikaci **omegy** (okrajového člena skupiny)

Které tři své spolužáky máš nejméně rád(a) (jsou ti nejméně sympatičtí)?

Se kterými třemi svými spolužáky by sis nerad(a) hrál(a)?

Kteří tři tvoji spolužáci jsou ve třídě uznáváni nejméně?

Položky zaměřené na vyhledávání **pomahačů**

Kteří tři tvoji spolužáci často pomáhají jiným dětem?

Kteří tři tvoji spolužáci se často rozdělí o věci, jež mají rádi?

Kterí tři tvoji spolužáci se dokáží zastat slabšího, když je v nesnázích?

Na identifikaci pozice **hvězdy** byly použity následující otázky

Které tři své spolužáky máš nejvíce rád(a) (jsou ti nejvíce sympatičtí)?

Se kterými třemi svými spolužáky by sis rád(a) hrál(a)?

Pro určení role **vůdce** ve skupině byla použita otázka

Kterí tři tvoji spolužáci jsou ve třídě nejvíce uznáváni?

Dotazník je vhodný zejména pro 2. stupeň základních škol. Proškoleným třídním učitelům může pomoci orientovat se v sociometrii svých tříd. Lze jej použít nejen v rámci prevence, ale také v případě již vzniklých problémů ve třídě. Umožňuje pedagogům nahlédnout do vnitřního života skupiny a odhalit problémové pozice některých svých žáků.

Použití dotazníku vyžaduje ze strany pedagoga citlivý přístup. V případě, že pedagog nemá s metodami tohoto typu zkušenosti, je třeba výsledky a způsob jejich dalšího využití konzultovat s pracovníky například z pedagogicko-psychologické poradny. Výsledky dotazníku je nutné doplnit informacemi získanými pomocí dalších metod (například metoda pozorování, rozhovoru) a pracovat s nimi podle etických a právních zásad^[2].

Péče PPP Vyškov o oběti a agresory

Individuální terapie

Cílem individuální terapie je zlepšení subjektivního stavu klienta, navození změny v jeho postojích, emočním ladění a způsobech zvládnání obtížných životních situací. Při práci s klientem v PPP Vyškov převažuje eklektický přístup, to znamená, že se využívá kombinovaně různých metod a technik jednotlivých psychologických škol. Jejich volba je ovlivněna typem řešeného problému, posouzením osobnosti dítěte a jeho bližším i širším sociálním prostředím. Při práci s mladšími dětmi se nejčastěji využívá forma arteterapie (práce s hlínou, s barvami), muzikoterapie, dramaterapie a různé relaxační techniky. S dětmi staršího školního věku je možné pracovat pomocí dynamicky orientované psychoterapie.

Skupinový program pro děti

Výsledky výzkumu na ZŠ se staly východiskem pro zahájení skupinového programu pro děti, které byly identifikovány jako oběti a agresori, a podnětem pro skupinová setkání rodičů těchto dětí. Skupinový program pro děti (zpravidla ve věku 10 až 12 let) je v PPP realizován od roku 1998 pod vedením psychologa a sociálního pedagoga. Setkání probíhají jednou týdně (90 minut) po dobu školního roku (10 až 25 sezení). Cílem skupinového programu je kromě korekce chování jeho členů také rozvoj komunikačních a sociálních dovedností, podpora kooperativních aktivit, prohloubení sebepoznání a utváření přiměřeného sebevědomí. Zpočátku jsou skupinová setkání zaměřena na vzájemné seznamování, vytváření atmosféry důvěry a skupinové soudržnosti. V dalších sezeních je důraz kladen na sebepoznání, korekci vlastního sebeobrazu a rozvoj emoční inteligence. V průběhu setkání se osvědčují zejména rozehřívací a pohybové aktivity, jež vedou ke zklidnění, uvolnění a vybití energie. Arteterapeutické techniky umožňují sebevyjádření dítěte a projevy jeho emocí (například pomocí práce s hlínou, koláže či kresby). Méně účinné jsou v této věkové kategorii verbální techniky vedoucí ke sdílení zkušeností a prožitků a relaxační techniky.

Rodičovské skupiny

Paralelně se skupinovým programem pro děti probíhají setkání jejich rodičů s psychologem. Cílem je pomoc při řešení výchovných problémů, které rodiče ve vztahu ke svým dětem vnímají. Rodiče nejprve posoudí pomocí dotazníku charakteristiky svých dětí, poté se za pomoci psychologa pokusí přeznačkovat negativní nálepky, tak aby byly sociálně přijatelné (například nesoustředěnost lze chápat jako zvýšenou vnímavost, tvrdohlavost jako vytrvalost a impulsivnost jako emocionálnost). Toto přeznačkování umožňuje rodičům dívat se na negativní vlastnosti svých dětí i z jiného úhlu pohledu. Snadněji a tvořivěji pak dokáží společně hledat vhodné strategie pomáhající zvládat výchovné potíže dětí. Rodiče nabízí k diskusi aktuální témata související s výchovou: např. krádeže, nadměrné tělesné tresty, problémy se začleněním dítěte do kolektivu, šikana i sebevražedné tendence. I u rodičovských skupin vzniká skupinová dynamika, charakteristická je vysoká míra soudržnosti a vzájemné empatie. Objevuje se také participace na životních osudech ostatních členů skupiny. Velký význam pro rodiče má i samo zjištění, že nejsou sami, kdo má problémové dítě. Navíc jim mohou pomoci zkušenosti ostatních se zvládnáním různých výchovných situací.

Skupinový program pro mládež

Mládeži nabízí PPP možnost účastnit se tzv. sebereflexní skupiny. Je určena pro všechny mladé lidi ve věku 15 až 21 let, kteří si přejí prohloubit své sebepoznání, zlepšit schopnosti komunikace, pracovat na rozvoji osobnosti, nebo na

řešení osobních problémů. Je určena i těm, kteří by si chtěli lépe rozumět se svými rodiči, partnery a vrstevníky. Skupina je vedena dvěma terapeuty a probíhá jednou týdně po dobu školního roku. Navštěvují ji převážně dívky, které mají zájem zjistit, proč jsou neúspěšné v sociálních vztazích a které dokáží pozitivně přijímat ostatní členy skupiny a současně jim poskytovat korektivní zpětnou vazbu.

Diagnostika tříd

Diagnostika vztahů v rámci třídy, sociálních pozic žáků či sociálního klimatu je významným nástrojem užívaným v oblasti prevence sociálněpatologických jevů, mezi než šikana bezesporu patří, ale také intervence zejména v případě vzniku vztahových problémů skupiny. Představa učitele o sociálních pozicích žáků se často liší od skutečnosti. Proto je orientace ve vnitřním dění třídy již z hlediska prevence podstatná. V případě existence problému diagnostika slouží jako nástroj, jenž situaci zpřehledňuje. Spolu s dlouhodobým a systematickým působením pedagogického sboru lze dosáhnout pozitivních změn. K orientaci ve vnitřním životě třídních kolektivů slouží řada metod. Kromě dotazníků má pedagog možnost sledovat chování dětí k sobě navzájem pomocí pozorování v průběhu vyučování a přestávek, ale také při tzv. „pohybové sociometrii“. Jedná se o aplikaci psychosociálních technik, jež doplňují testovou diagnostiku o informace týkající se například chování jednotlivých žáků, jejich dominanci či submisi, úrovně spolupráce a vzájemných vztahů ve třídě.

Z důvodu diagnostiky třídních kolektivů se na poradnu nejčastěji obrací pedagogy 2. stupně ZŠ. Metody, které k tomuto účelu pracovníci poradny užívají, jsou především výše uvedené peer-nomination dotazník, dotazník B₃, SORAD a Naše třída (MCI - My Class Inventory).

__Dotazník B₃^[5] je určen zejména pro žáky 2. stupně základních škol a v modifikované podobě také pro žáky nižších tříd středních škol. Časová náročnost vyplnění dotazníku se odvíjí od věku respondentů a tempa dané skupiny. Dotazník obsahuje šest položek. V prvních dvou žáci vyplňují jména maximálně tří spolužáků, které by si vybrali nebo nevybrali jako své přátele. Další položkou hodnotí žáci sami sebe a svoje postavení v rámci třídy. Následují dichotomické otázky, u nichž žáci volí buď odpověď ano, nebo ne. Pátá položka vyjadřuje míru pocitů žáků ve třídě (např. pocit bezpečí, ohrožení, přátelství, nepřátelství, atmosféra spolupráce či lhostejnosti). Posledním úkolem je přiřadit k pozitivním a negativním vlastnostem jméno vždy jednoho ze spolužáků. Autorem metody je školní psycholog Richard Braun.

__Sociometricko-ratingový dotazník, nebo-li SO-RA-D, se používá zejména pro získání údajů o vztazích mezi žáky a osobnostních charakteristikách žáků. Výsledky lze charakterizovat z hlediska třídy, ale i z hlediska pozice a role jednotlivců. Žáci hodnotí své spolužáky nejprve na základě vlivu, pak podle sympatií. Na závěr odůvodňují své sympatie, případně antipatie ke spolužákům. SORAD se zpracovává formou matice (číselně) a formou sociogramu (graficky). Vytvoří se pořadí a indexy u chlapců a dívek (např. index vlivu, index sympatií). Způsob zadávání a zpracování výsledků je podrobně uveden v literatuře^[4]. V současné době používáme nejčastěji metodu SORAD v kombinaci s metodou B₃. Výsledky z obou metod lze vyhodnocovat pomocí počítačového programu, který usnadňuje a urychluje práci.

__Dotazník Naše třída (MCI - My Class Inventory) autorů B. J. Fräsera a D. L. Fischera přeložil do češtiny J. Lašek. Cílem dotazníku je ve třídě zjistit míru spokojenosti, třenic, soutěživosti, obtížnost učení a soudržnost třídy^[6]. S touto metodou pracujeme v PPP teprve krátce. Je určena pro žáky od 3. do 6. ročníků ZŠ. Na 1. stupni základních škol používáme také dotazník B₄, jehož autorem je, stejně jako u metody B₃, Richard Braun^[6]. Je určený pro žáky 2. a 3. tříd základních škol a žáky zvláštních škol. Dále využíváme metodu pozorování a tzv. pohybovou sociometrii.

Pomocí diagnostických nástrojů získáváme informace týkající se sociálních pozic žáků, případně informace o sociálním klimatu třídy. Záleží na výběru metod, které lze vzájemně kombinovat. Zjištění aktuálního stavu je předpokladem k realizaci odborné intervence.

Intervenční program při výskytu šikany

V případě vzniku problému v třídním kolektivu (špatné vztahy, napětí, rivalita či šikana) nabízí pedagogicko-psychologická poradna intervenční program v rozsahu šesti až deseti vyučovacích hodin (tedy tří až pěti vstupů, vždy po dvou vyučovacích hodinách). V rámci těchto vstupů se zaměřujeme na diagnostiku a řešení aktuálního problému, jenž se ve třídě vyskytl, s využitím prvků aktivního sociálního učení. Cílem je pozitivní změna problémových vztahů v kolektivu. Intervenční program realizuje zpravidla sociální pedagog spolu s psychologem. V průběhu práce se třídou lze získat cenné informace, které mohou pomoci při sestavování střípků mozaiky problému. Nezbytná je spolupráce s pedagogem, zpravidla s třídním učitelem, a s rodiči problémových žáků. Toto komplexní působení vede při snaze o změny v chování žáků k větší efektivitě.

Vzdělávání pedagogů

Školním metodikům prevence, výchovným poradcům, případně dalším zájemcům z řad pedagogických pracovníků základních, speciálních a středních škol nabízí PPP přednášky a semináře z oblasti prevence sociálněpatologických jevů i následné intervence. V roce 2003 jsme zahájili pravidelná setkávání také s pedagogy mateřských škol a 1. stupně základ-

ních škol, na kterých prezentujeme možné způsoby práce v oblasti prevence adekvátní této věkové kategorii. PPP nabízí své služby pedagogům i širší veřejnosti také prostřednictvím internetu (www.pppvy.cz). Zde jsou k dispozici například aktuální informace z realizovaných výzkumů, dále nabídka přednášek, besed, seminářů a připravovaných akcí.

Důsledky šikany jako specifického druhu agrese jsou závažné nejen pro její účastníky, ale také pro společnost. Proto je třeba klást důraz na prevenci, jež může pomoci tomuto šířícímu se fenoménu předcházet. V případě vzniku problému je pak nutná intervence s cílem redukovat následky a dosáhnout zlepšení narušených vztahů v dané sociální skupině.